

Хуусаадан эрте
дужааган

Ээй, эрлер,
эрзиг болуул!

«Арыг»
хөөмей

№ 125 (18552)

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Садар өртээ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың
октябрь

7

вторник

Россияның почтазының салбырларына аңгы-аңгы солун, сеткүүлдерниң чартык болгаш бүдүн чылдың чагыдылгазын 400 рубльден хөй акшага кылдырып алган кижилер почта албанының ойнадып турары 30 муңшаңналарын ап болур ааскежиктиглерниң бирээзи апаары магатчок.

Чиигелделиг чагыдылга хонуктарында «Шын» солуну чагыдып алыр дээн. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге, инвалидтерге чиигелделер база көрдүнген. Ынчангаш эптиг, таарымчалыг хүннерни шын ажыглап, «Шын» солуну чагыдып алырынче далажыңар!

Хүндүлүг номчукчулар,

«ШЫН» солуну чагыдып алырынче
кыйгырып тур бис!

«Шын сөс — күштүг, «Шын» солун — күчүлүг»

Хыналда өөредилге эгелээн

«Улуг хемчээлдиг озал-ондактыг байдалдар тыттып келген таварылгаларда хамааты камгалалының хемчеглерин организаастаары» деп темага Бүгү-россия чергелиг хыналда өөредилге октябрь 4-те, чурттуң Хамааты камгалал хүнүнде, эгелээн. Ооң сорулгазы — хамааты камгалалының удуртукчуларының херек кырында арга-мергежилин болгаш улуг хемчээлдиг озал-ондактыг байдалдарны узуткаарына аңгы-аңгы албан черлериниң беленин хынаары.

Тыва Республикага ол өөредилге республиканың девискээринге чер шимчээшкини болган дугайында медээ-биле эгелээн. Озал-ондактыг байдалдарны узуткаарына беленин хынаар сорулганы киржикчилерниң мурнунга тургускан. Хыналда өөредилгениң темазының чугулазы дараазында хүнде херек кырында бадыткаттыңан: октябрь 5-те Каа-Хем кожуунуң девискээринге 3,6 магнитудалыг, чер шимчээшкини болган девискээрниң төвүнге, МСК-64 шкала-биле санаарга, 4 балл хире күштүг чер адааның шимчээшкини болган.

Бүгү-россия чергелиг хыналда өөредилге үезинде озал-ондактыг болуушкуннар талазы-биле девискээр комиссиязының даргазы, Тываның Чазааның Даргазының оралакчызы Шолбан-оол Иргиттиң салган даалгаларын күүседире-биле республиканың девискээ-

ринге элээн каш хемчеглерни ап чоруткан. Радио-телеканалдарны ажыглап, озал-ондактыг болуушкуннар дугайында чонга дүрген чарлаар комплекстиг системаның хыналдазын чоруткан. Кызыл хоорайның хайгаарал болгаш лабораторлуг хыналда албан черлериниң күжү-биле Россияның хереклекчилер хайгааралының эргелелиниң бажыңына радиация, химиктиг болгаш биологтук хайгааралдың постуларын тургускан. Кызылдың дугаары 8 школага, Эрзин, Тес-Хем, Өвүр, Мөңгүн-Тайга кожууннарның төптеринге кижилерни түр када чурттадыр пункттарны ажыткан. Кызылдың 12 дугаар школаның кижилерниң хууда камгалалының дериг-херекселдерин чонга үлээр пункт ажыттыңан.

«Сүбедей» универсалдыг спорт комплекзиниң чанында шөлге хамааты камгалалының кезектериниң болгаш албан черлериниң тускай техниказын чонга көргүзериниң делгелгезин организаастаан. Камгалал ажылдарына ажыглаарына белеткээн үжөн хире техника аймаан аңаа тургускан. Маңаа-ла чөмөннелге пунктузун ажыткан. Хамааты камгалалының ажылдакчыларының хайындырган амданныг кадыын делгелгени сонуургап келген көрүкчүлөр, ол ышкаш хыналда өөредилгени көөрүнче чалаткан өрт болгаш хамааты камгалалының хоочуннары амзааннар.

Хыналда өөредилге үезинде агаар-бой-

дустуң озал-ондактыг болуушкуннарындан кижилерни камгалаар тускай бөлүктөрниң, республиканың хамааты камгалалының удуртукчуларының дүрген удуртук пунктунуң, шимчеп чоруур чөмгөрлөг пункттарының, идик-хеп болгаш аш-чем-биле хандырылганың болгаш хууда камгалал дериг-херекселдерин үлээр болгаш түр када кижилер чурттадыр пункттарны ажылын хынаан.

Хыналда өөредилгениң баштайгы хүнүнүң кежээзинде Чазак Даргазының оралакчызы Шолбан-оол Иргит хурал эрттиргеш: «Бистиң мурнувуста кол сорулга — күүсекчи эрге-чагырганың болгаш тус чер бот-башкарылга органның, ол ышкаш федералдыг албан черлериниң озал-ондактыг байдалдар үезинде камгалал ажылдарын чорударына беленин хынаары. Берге байдалдарга бистиң чүү хире дүрген болгаш бүзүрелдиг ажылдап шыдаарывыстан хөй кижилерниң амы-тыны болгаш бүдүн-бүрүнү хамааржыр. Хыналда өөредилгениң киржикчилери эрттирип турар хемчеглерге кончуг харысалгалыг хамаарылгалыг болганын демдеглексеп тур мен. Хыналда өөредилгениң кол сорулгалары күүсеттинер боор деп идегээр-дир мен» — деп чугаалаан.

Төнчү түңнелдерни, беш хонук дургузунда үргүлчүлээр Бүгү-россия чергелиг хыналда өөредилге доостурга, үндүрер.

ТР-ниң Онза байдалдар
яамызының медээзи.

Хүннүң медээзи

«Өг-бүлөм төөгүзү
хоорайым
төөгүзүнде»

«Мээң өг-бүлөм төөгүзү мээң хоорайым төөгүзүнде» мультимедия ажылдарының хоорай иштинде конкурсузунга киржиринче Кызылдың өөреникчилерин чалап тур. Ол конкурс Россия биле Тываның демнежилгезиниң база Кызыл хоорайның тургустунганының 100 чылынга болгаш Совет Эвилелиниң составына ТАР-ның каттышканының 70 чылынга тураскааткан. Хоорайның өөреникчилериниң аразында чогаадыкчы мөөрейниң эгелээнин Башкылар хүнүнге тураскааткан байырлыг хуралга хоорайның баштыңы Дина Оюн чарлаан.

«Найысылал» арт-төпке Кызылдың тергийн башкыларын хүндүткөп байырлаан. Аңаа концерттиң программасын №9 гимназияның өөреникчилери белеткээн. Тываның Дээди Хуралының депутаты Ирина Самойленко, өөредилге сайыдының бирги оралакчызы Светлана Ощепкова, орус дыл талазы-биле кол күрүне инспектору Татьяна Шарыпова олар башкыларга байыр чедирген. Күрүне Думазының депутаты Лариса Шойгунуң байыр чедиринишкини номчаан.

«Хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдизинге салышкын дээш» медаль, «Кызыл хоорайның 100 чылы» юбилейлиг медаль, хоорайның Төлээлекчилер хуралының, Кызылдың мэриязының хүндүлел бижикитери — муниципалдыг шаңналдарны тывыскаан.

«Мээң өг-бүлөм төөгүзү мээң хоорайым төөгүзүнде» чарлаттыңан чогаадыкчы конкурс ажы-төлдүн бодунуң өг-бүлөзинге, кырган-ачаларының база кырган-аваларының допчу намдарларын сонуургаарына идиг бээр, төрөөн хоорайының, республиказының төөгүзүн тургузарынче кыйгырган.

Чогаадыкчы мөөрей ийи чадага эртер: октябрь 20-ге чедир — школага; октябрь 21-ден 25-ке чедир — хоорайга.

Конкурс дараазында чеди номинацияларлыг:

«Мээң өг-бүлөм Ада-чурттуң Улуг дайынының төөгүзүнде»; «Мээң өг-бүлөм чаңчылдары»; «Өг-бүлениң ыдык эдилели»; «Мээң өг-бүлөм төөгүзү мээң хоорайым төөгүзүнде»; «Өг-бүлениң ызыгуур салгаан төрөл бөлүү»; «Мээң төрөл бөлүүмнүң генеалогтук дөзү».

Ажылды кылырының хевири: альбомнар, чурук-репортаж, чурук-коллаж, видеороликтер, мультфильмнер.

Ак-Довурак хоорайның
социал-экономиктиг хөгжүлдөзү

Деткимче хемчеглер планда

Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолдун даалгазы-биле Тываның Чазаа 2015-2020 чылдарда Ак-Довурак хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдөзүн деткир талазы-биле хемчеглерниң планын ажылдап кылгаш, бадылаан.

Биче болгаш ортумак бүдүрүлгө черлерин, орук-транспорт база одалга-энергетика комплекстерин, ЧКА-ны болгаш тудуглар-

ны, өөредилгени, культураны база спортту сайзырадырынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче планын угландырган. Федералдыг болгаш регионалдыг күрүнө программаларын боттандырбышаан, бюджеттен дашкаар дөстөрүнүң дузазы-биле планнаттынып турары болза: асфальт-бетон заводун ажылдадыры, даг болбаазырадыр комбинатка чаа техниканы садып алыры болгаш даг-дүгү казарын айда 1 муң тонна чедир улгаттылары, республиканың барыын кожууннарының ажил-агый болгаш эмчи хергелдеринге дээш Ак-Довуракка кислородтук станцияны тургузары, автомобиль агрегаттарын болгаш ажылгала техникаларын септээр пунктуу тургузары, ус-тивыш-чазаныкчы мастерскаяны, амыдырал хандырылга төвүн, консервалаан ногаа аймаан бүдүрер цехти организастаары. Чурттакчы чоннуң киржилгезин деткир сорулгалыг дузалал ажил-агыйны сайзырадып тура, ажил чок хамаатыларга күрүнө деткимчези көрдүнүп турар.

Беш чыл дургузунда хөй эвес каът, ниити шөлү 5,5 муң хире 45-тен эвээш эвес чуртталга бажыңнарын тудары көрдүнген. Хоорай котельнаязының база чылыг четкилериниң чаартылгазы болгаш эде кылганы үш муң ажыг өг-бүлө чурттап турар 46 квартиралыг база 265 хуу бажыңнарга чылыгны үзүктел чок хандыраарына дузалаар. 280 олуттук уруглар садының тудуу школа назыны четпээн уругларның албан черлеринче оочурну ийи катап эвээжедир, оочурда турар уруглар саны — 572 киж. Элээди болгаш бичии уругларга спорт школазының капитал септелгезин кылыр база хоорайга спорт төвүн, хөй талаалыг спорт шөлүн, эштир бассейнни тургузар. Хемчеглерни боттандыраарына акша-хөреңгиниң ниити хемчээли 1 миллиард 507 миллион рубль, ооң иштинде федералдыг бюджеттен — 753,65 миллион, республика бюджетинден — 574,55 млн. рубльди кириштирери планнаттынган. Муниципалдыг бюджеттин акша-хөреңгизи — 1,5 млн. рубль, бюджеттен дашкаар дөстөрдөн — 177,3 млн. рубль.

Бо чайын 50 чылын демдегледип эрттирген республиканың хемчээл аайы-биле ийи дугаарында хоорайының — Ак-Довурактың тургустунганы совет үеде чуртка асбестин мөөң чыдымы-биле холбашкан. Ооң чурттакчылары 2014 чылдың январь 1-ниң хүнү-биле 13 570 киж. Күш-ажыл кылып шыдаар назылыг улус саны — 2 298 киж, ажил чоктар даңзында — 283 киж. 4 892 өг-бүлелерден 1 402-зи орулгазы эвээш категорияга хамааржыр. Эрткен чылын бүдүрген үлетпүр продукциязының хемчээли — 106,3 млн. рубль, азы 2012 чылдың деңгелинден 29 хуу эвээш. Кудулаан чылдагааннары 2013 чылдың чазынында «Асбест» КХН-ниң ажилын соксатканындан болган.

Доктаалдың төлөвилелин чугаалажып турган үезинде республиканың ийи дугаар улуг хоорайының сайзыралы долгандыр кожууннар, сумулар-биле сырый холбаалыг болур ужурулг дээрзин Чазак хуралында демдеглээн. Олар көдээ ажил-агыйның бүдүрген чүүлүн болбаазырадыр талазы-биле хоорайның биче бүдүрүлгелеринге чиг этти чедимчелиг дужаар аргалыг болур.

Чазактың болгаш тус черниң удуртулгазының идегелдиг сорулгазы — Тываның барыын кожууннарының төвү Ак-Довуракты катап сайзырадыры.

ТР-ниң албан-езуунуң сайтызындан.

Хуусаадан эрте дужааган

Моолдун кызыгаарына чедир автооруктуң тудуу доозулган. Ооң байырлыг ажыдышкыны эрткен неделяда болган. Аңаа Федералдыг Орук агентилелиниң удуртукчузунуң оралакчызы Игорь Астахов, Тыва Республиканың орук-транспорт комплекзиниң сайыды Олег Косоротов, «М-54» федералдыг оруктуң Тывада эргелелиниң даргазы Андрей Көк, кол инженер Сергей Квашин, орукту кылган «Восток» КХН-ниң чингине директору Сергей Уюсов, «Сибмост» ААН-ниң бирги вице-президенти Владислав Кошкин болгаш өскелер-даа киришкен. Хүндүлүг аалчылар байыр чедиргеш, кызыл кожааны кескен соонда, 20 километр чаа орукту хынаары-биле автомашиналарже олуруп, төнчүзүңгө четкеш, ооң шынары амгы үениң негелделеринге дүгжүп турарын демдеглээннер.

Федералдыг автоорук М-54 «Енисейниң» 1048 километрден 1068 километринге чедир орук участогунуң тудуун керээлиг ажылдап турган «Восток» КХН тудуп дооскан. Орук ажылының хемчээлин 3 чылга санаан турган болза, 17 ай иштинде ажылын 100 хуу күүсеткеш, ажылгалаче кириген. Ында чер ажылдарын, кылымал тудугларның монтажын чоруткан, асфальт шывын чаткан. Инженер тургузулганы доозулган, орук демдектери болгаш камгалал херимнерин тургускан.

Игорь Астахов, Федералдыг Орук агентилелиниң удуртукчузунуң оралакчызы:

— Орукту кыска хуусаада кылганда болза, ооң шынары амгы үениң негелделеринге дүгжүп турар-дыр. Бо 20 километр-биле чүгле Тыва, кылган организация, орукчулар эвес, а бүгү Россия чоргаарлары ужурулг. Кызыгаар заставазындан Цагаан-Тологойга (таможня) чедир 11 километрниң чазагыг оруунуң төлөвилел-чарыгдал документилери кылдынган, амгы үеде хыналдада, ынчалза-даа орукту Тываның балансызынче шилчидип, дамчыдып турар болганда, ону доозары республиканың хүлээлгези болур.

Андрей Көк, «М-54» федералдыг оруктуң Тывада эргелелиниң даргазы:

— Орукту тударының талазы-биле конкурсту 2012 чылдың декабрь айда кылган. Ооң ниити түңү 1 млрд. 500 млн. рубль. Орукту 2015 чылдың октябрь айда дужаар тургаш, бо хире кыска хуусаада ону кылып доосканынга Росавтоорук, «Восток» КХН, «М-54» федералдыг оруктуң Тывада эргелелиниң кириген үлүг-хуузу аажок улуг дээрзин

«М-54» федералдыг оруктуң Тывада эргелелиниң даргазы Андрей Көк, Федералдыг Орук агентилелиниң удуртукчузунуң оралакчы Игорь Астахов, Тыва Республиканың орук-транспорт комплекзиниң сайыды Олег Косоротов олар байыр чедирип турары.

демдеглээн. 2015 чылда бо орук Тывага хамааржыр апаар, ону дамчыдарына белеткел ажылдары чоруп турар. Ынчангаш эрткен чылын 450 млн. рубльди немей дилээш, орукту бо чылын төндүрүп, эрте доозупканывыс бо. Келир чылдың январь айдан эгелеп А-162 трассага орук тудуунуң ажылдары көрдүнген чарлыктың үнерин манап турар бис.

Артыш Янзю, «М-54» федералдыг оруктуң Тывада эргелелиниң орук тудуунуң талазы-биле специализи:

— 1048 километрден 1068 километринге чедир орукту 2007 чылда төлөвилелин кылгаш, эгелээн. План езуугаар орукту 3 чыл кылыр турган болза, 1 чыл чартык үе дургузунда дооскан бис. Орукту амгы үениң материалдары болгаш чаа технологияларны ажылдап тургаш, кылган.

Николай Хомушку, орук мастери:

— Орукту февраль айдан эгелеп кылып эгелээн. 64 муң хире дөрбелчин метр черни каскаш, тапташ, асфальт адаанга сайны уруп, ону шыпкан. Орук кыдыында оңгарларны суг албас кылдыр плитклар-биле быжыглаашкынынга бергедээшкин тургустунуп турган. Ооң узуну 16 км. «Восток» КХН-ниң машина-техниказы хөй болгаш шыдашканы ол-дур. Орукчулар чайның изии, кыштың соогу дивейн ажылдап турганының түңнелин бо хүн көрүп тур силер. Баазага ортумаа-биле 300 хире киж доктаамал чурттавышаан, ажылдап турган. Мында термобудкалар, чөмненир чер, чунар-бажың бар. Оон аңгыда баскетбол шөлүңгө спортчу хемчеглерни удаа-дараа эрттирери чаңчыл болган. Сөөлгү

айларда херээжен орук ажылчылары база немешкен. Чүге плиткларны чүгле салыр эвес, тиглерин чаар, будуур апаар. Чыда Россиядан, республика аңгы-аңгы булуңнарындан, ылан Эрзин, Бай-Хаак, Кызыл хоордан ажылдакчылар хөйү-биле ажылдаан.

Айдың Чамбал, бригадир:

— «Восток» КХН-де 2013 чыл эгелеп ажылдап турар мен. Бо чылдың март айдан эгелеп оруктуң дыйыңга плитка салып турдум. Чаа улуг хар эрзэн болгаш күзүн суг чаа-стар соонда, оруктуң кыдыыңга чире хакпас болзун дээш ону кылган. Плитка боду 120 кг, ынчангаш ону 4 киж көдүрүп салыр. М. бригадамга 12 ажылдакчы турган. 1 хүнде 11 шак ажылдаар, ол дургузунда 200 хире плитка салып эгелээн. Геодезистер черни каскаш, эргенни хаккаш, дескилээн соон, плитканы салып кириптер. Мын Эрзин суурдан өөрлерим хөй, ынчангаш ажил шагының соонда автобус бистерни бажыңнарымызга чедиргеш, эртен ап алыр. Өг-бүлелиг, ийи уруглуг мен. Акша-шалың өй-шаанда үнүп турар болгаш чечир. Бир айда 5 дыштаныр хонук участка даргазынга билдириниш кириген соонда, алыры көрдүңгө Хостуг үе эвээш-даа бол, кызыгаар заставазының кызыгааржылары-биле бут бөмбүүңгө, волейбол, баскетбол маргылдааларны эрттирп турары солун.

Кызыгаар чоогунда Эрзин кожуунуң чагырыкчызының оралакчызы Анатолий Чопуй, кожуу баштыңы Роман Шинин болгаш эрзинчилерниң мурнундан «Восток» КХН-ниң чингине директору Сергей Уюсовка өөрүп четтириниш кирип тывыскаан. «Востокчулар» кожуунга улуг машина-техниказы-биле деткимчезин көргүзүп, эрткен чылын ажиттынган «Салгал» стадионнуң оруун асфальт шывы-биле чатканын ол чугаалады.

Эрзин — Цагаан-Тологой арасында автоорук тудуунуң ажылгала киргени республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдөзүнге деткимче болгаш бурунгаар сайзырал болуру билдингир. Ынчангаш орук ажылдакчыларынга профессионал байырлалын уткуштур чымыштыг ажил-ижинге улуг-улуг чедимчилерни, ак орукту йөрээп, байырдап чедирип каалыңар!

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Эрзин суурнуң орук ажылдакчылары.

ТАР-НЫҢ ССРЭ-ГЕ КАТТЫШКАНЫНЫҢ 70 ЧЫЛЫНГА

КОЛХОЗ ДАРГАЛАРЫ

(Уланчызы. Эгези №121,122

«Шында»).

НАЙДЫҢ ДАРГА

СЭКП ТК-ның көдээ ажил-агыйның агротехниктиг болгаш зоотехниктиг башкарылганын быжыглаар дугайында кыйгыры-биле 1955 чылда төп черлерде партия-совет, эргелел-башкарылганын органнын 30 муң ажилдакчыларын көдээ черлерге ажилдадып чоруткан. СЭКП-ниң Тыва область коми-теди, ол кампанияны деткиви-шаан, «үжөнмүңчулар» санынга 48 партия-совет болгаш область чергелиг организациялар ажил-дакчыларын көдээ ажил-агый-же айткан. Оларның ара-зындан облкүүскамга килдис баштап турган А.И. Ломаев, областың көдээ ажил-агый эргелелинге ажилдап турган Д.И. Зайцев, Кызыл хоорай күүс-комунуң даргазының оралак-чызы турган И.С. Юртаев, Чөөн-Хемчик партия райкомунга ажилдап турган М.Д. Доктугу, көдээ ажил-агыйның дуржулга станциязының агроному турган О.А. Төгүс, Сүт-Хөл райкүүс-комунуң даргазы турган Н. М. Найдын, ол-ла күүскамга ажил-дап турган М.Д. Мирчин, Өвүр районнуң көдээ ажил-агый эргелелиниң начальниги турган А.Т. Шаалы, ол-ла кожуунуң партия райкомунуң секретары турган М.Д. Чамбал-оол болгаш өске-даа коммунистер партия-ның кыйгырынын деткип, колхоз-тарга барып ажилдаар кылдыр айткангылаан, ол хевээр көдээ ажил-агый хөгжүдөр үүледен олчаан хоорулбааннар.

Сүт-Хөл кожуунуң улус депутаттарының күүсекчи коми-тединиң даргазы Николай Найдын партияның кыйгырынын деткип, «үжөнмүңчуларның» бирээзи болуп, удуртуп турганы кожуунуң Ишкин сумузунда колхозту сегидер дээш бедик эрге-дужаалындан эки туразы-биле халашкан. Кожуун баш-тап турган, идепкейи хайныгып чоруур ол дарганың хүлээн-гени ажил-херекке чүрээниң ханызындан бердинип, хууда аал-амыдыралының дугайында сагыш човаашкынны агайын-га арттыргаш, амыр-дыш чок ажилдап, чондан ылгалыр хире артыкшыл-байлакшылы чок амыдырап чораанының дугайын Ондар Аралдүүевич Сегбе чу-гаалап органын дыңнаан мен.

Найдын дарганың өг-бү-лезин, эт-севин Ишкинче көжүржүрүн комсомол рай-комунуң секретары Сегбеге дааскан чүве-дир. Чаңгыс хүн ажилдаар кылдыр тускайлап бергени чүкк машиназынга дарганың аалының эт-севин да-жыглап, каш катап чорук кылыр алаар ирги деп бодап, комсо-молчуларның аразындан шы-рак, шалыпкын-кежээ ийи эшти Сегбе бодунга немештир шилип алган.

Аныяк эрлер бажың иштин чүдүрүп эгелээннер. Чүкүтү, аргалыг-ла болза, сырый, чым-чактай, сыңыштыр чүдүрерин

бодап, бирээзи чолаачы-би-ле кады кузов кырынга туруп алырга, өске ийизи эт-септи бажындан көдүржүп үндүрүп эгелээннер. Хеп шкавы, ийи демир-орун, диван, улуг эвес ийи столдар, каш сандай, аяк-сава үлгүрү, номнар салыр бичежек этажерка, бөлүп хаар-жактаан сава-саңга үндүрүп чүдүргеннер. Улуг болгаш аар-ла дээн чүвези — сундук деп орус аптара. Дарганың агайы-ның камнаар-ла чүвези ханага азар улуг көрүнчү, даараныр машиназы болган. Арткан бор-бак-сарбак шоодайлар, хаптар, идик-хеп, хуун-сава бөлдүнгөн соонда, кузов кыры долбаан. Дарганың агайы кабинада чо-лаачы чанынга олурупкаш, чаш уруун холга ап алган. Дарга боду болгаш ооң ийи элээди уруглары кузовче үнүп келип, комсомолчу эрлер-биле кады чада салган кудус кырынга олургулап алганнар.

Даалганы долу күүседирде чаңгыс эвес чорук кылыр боор бис деп сезинген комсомолчу эрлер, кожуун төвүнче хал-дып чанып ора, чугаа кадында айтырышканнар-дыр:

— Кожуун даргазы кижиги эр-тип эт-севи ыя ол-ла боор кан-даа чор?

— Партия-чазактың ай-тышыкыны-биле каяа-даа ба-рып ажилдаар улустуң адаа-чиик болур чүве ыйнаан!

Николай Маскырович Най-дын удурту берген колхозун сегидип, Сүт-Хөл кожуунуң 5 колхозтары чаңгыс улуг совхоз кылдыр каттышкан үеге чедир даргалааш, өске ажилче деп-шээн — улус депутаттарының Барыин-Хемчик кожуун Сове-диниң күүскамунуң даргазынга ажилдай берген.

КОШКАР-ООЛ ДАРГА

Совет Тываның бир төп, эң чөөн талакы болгаш эң барыын талакы районнарынга колхоз-тар даргалап чораан Богадыр Кошкар-оолду билер, таныыр чордум. Ооң каяа-каая, кан-чаар ажилдап чораанының дугайында чугааларны көдээ ажил-агый удуртур ажилдар-га ажилдап чоргулаан дөрт-беш-даа кижиден болгаш «Ак-Туруг» совхозтуң кол ин-женеринге ажилдап чораан, боду-биле барык атташ оглу — Начын-оолдан дыңнаан мен.

Бистерниң ам-на кээп бак-тап-чектеп турарыыс социа-лизм сайзыралы Тываның бүгү булуңнарын хаара туда бер-ген, эрткен вектиң алдан чыл-дарында Тере-Хөл кожуунуң Кунгуртугга Кызыл хоорай-дан Богадыр Кошкар-оол деп, ылап-ла адын бадыйтаан начын мага-боттуг, узун-шыырак кижиги самолет-биле ужул чедип кел-геш, колхоз даргалай берген. Ол болза Улуг-Хем районнуң Ийи-Талга, Чодураага колхоз-тарны даргалап каапкан, дур-жулгалыг удуртукчу Богадыр Самбууевич Кошкар-оол. Ооң томуйладып чедип келгени, тайга черниң Каргы деп хеми-

ниң аксында кожуун төвү-биле чаңгыс черде төптүг колхозтуң девискээри улуг, ол девискээр-де мал-магандан аңгыда, артык байлаа — арга-ыяш, аң-мең, балык-байлаң болган. Ылаңгыя Каргы хемни болгаш ооң бир адыры Балыктыгны өрү чоруп бээрге, одар-белчири улам элбеп, делгемнээр оран бол-ган. Берге чүве — район иш-тинге хамык аргыжылгага, чүкк сөөртүлгезинге чүгле аът ажы-лавышаан, чүгле аъттыг чорук кылыр, автомашина дугую ис үндүрбээн чер болган. Кунгур-тугдан үнмээн улус автомашина деп чүвени көрбээн.

Кошкар-оол дарга колхоз-ту удуртпушаан, чер-чурт-биле, ооң девискээр байдалы-биле эки таныш апарган соонда, бо хевээр техника ажыглас болза, колхоз ажилын депши-дери берге, оода чаңгыс чүкк машиналыг болуру чугула-дыр деп бодалын улам быжыктыр-ган. Ооң ол бодалын колхоз баштаар чериниң кижигүннери элдепсинип, бо черге машина деп чүве кээп шыдавас дээрзин катаптааннар.

— Эккеп аар бис! — деп, дарга кысказы-биле үзе кирип каан.

Өжешкензиг ышкаш харыы дыңнаан улус бо талыгыр, хая-даштыг тайга-сыннар ажыр орук аштадыр деп барбаан бе бо деп бодап, Кунгуртуг биле Эрзинниң Нарын аразын дар-газы ыңай-бээр аъттыг эртип, машина оруу изеп үндүрериниң аргазын шинчилеп чоруп тургу-лаанын сагынганнар.

Бир-ле катап Кошкар-оол дарга машина эккээр мен дээш Кызылдан ужул келген самолетка олурупкаш, арлы берген. Неделя хире болганда, ийи орус эрлер эдертип алган ужудуп келзе-ле, улус эвилелдей шаапкаш, само-летка чүдүрүп эккелгени дугуй-ларны болгаш хөй-ле демир-дес дүжүрткен. Иштин хозадыр олут-сандайларын ап каапкан самолетка эккелгени демир-де-зи-биле кады орус эрлерниң херексели болур бензин-биле ажилдаар мотор-даа дүжүртүр-ген. Ол болза ажилдадыпкаш, демир каңадыр аппарат бооп-тур. Орус эрлерни хамык демир-дес-биле кады Кунгуртугга каап-каш, дедир ужудуп чоруй барган. Дараазында ужудуп келзе-ле, чүкк машиназының мотору бол-гаш чолаачы олурар кабиназын, машинаның чүкк чүдүрер ыяш хааржааның чазып каапкан ке-зектерин дүжүрткен. Ол кээп турда орус эрлер машинаның үзе кезип кааны рамазын катап улаш-тыр каңааш, дөрт дугуй кырынга тургузупкан турган. Машинаның өске кезектерин эптеп, моторун ажилдадып, шенеп шимчедирин-ге база бир неделя шаа четпес үе эрткен. Ынчап турда бир келген самолет доскаарларда бензин база дүжүргөн. Ол самолетка орус эрлерниң каңаар аппарадын чүдүрткеш, боттарын чогууру-биле шаңнап, белек-селээн тудус-каш үдепкен Кошкар-оол дарга

чыылган чонга кыска чүве чугаа-лап, колхоз машиналыг болганы-биле байыр чедирген. ГАЗ-51 деп маркалыг чүкк машиназы Кунгур-тугга ынчандыр көстүп келген. Ону улус «Кошкар-оол машина-зы» деп-даа турган.

Тере-Хөлге элээн ажилдап каапкан Богадыр Кошкар-оол-ду Тываның чөөн уюнда Кар-гыдан барыын уюнда Каргы-же — Мөңгүн-Тайга районнуң «Малчын» колхозунче шилчи-кен. Ол кожуун база-ла төп-биле колдуунда самолет ачызы-биле аргыжылга кылыр девискээрде болган. Колхозта машина-балгат барын бар, ынчалза-даа ишкээр черлер болгаш төп-биле маши-налыг аргыжарда кадагааты күрү-не — Моол девискээрин таварты эртер. Калбак ховулар кежилдир шөйүлген, хая-даш оюп дыйлай-ган, ханы чогалар кешкилээн, кадыр-берт даглар ашкылаан, чазаг чок чер орук-биле чорук кылыры саадалдыг-даа, халалыг-даа боорундан аңгыда, кызыгаар хачы-хараалдарын үндүр-киир эртип-дүжери база даржыктыг.

Ынчангаш ыраккы «Малчын» колхозтуң даргазы Кошкар-оол-дун сагыш-бодалы тус черниң амыдыралчы дуржулгалыг улус-тарының арт-сын ажыр-даа бол-за, дөрт, чолдак орук дугайында шагдагы-ла санал-бодалдарынга каттышкан. Каргы аксынче харал алган Хүрөң-Тайганың мээстерин ооруп баткылаан сайырларның бирээзиниң хорумнарын аш-тал, кадыр, элдер кооргалдарын дескилээр талазы-биле кожуун төвүнүң чонунуң хөй шефтеринге колхозчуларның, колхозтуң бар техниказын күш-күчүзүн каткан.

Дөрт дугую тевер шыырак ма-шиналар Барлык бажының чай-лагарынче ажып турар апарган. Кадыр-берге-даа болза, Барлык бажынче үне берген орукту улус «Чолдак орук» деп адап турган. Машиналар кышкы үеде, кажан Барлык дошталы бээрге, Чолдак оруктан улаштыр дош кырлады чортуп баткаш, Арзайты хемни өрү өскээш, Саглыже безин ажып-даа турган. Сөөлүнде барып, барык-ла ол маршрут-биле чазаг-лыг орукту күрүне туттуруп эге-лээш, эрткен вектиң сезен чылда-рында ажиткан.

Мөңгүн-Тайганың «Малчын» колхозунуң даргазы Кошкар-оол, кожуун төвү Мугур-Аксы суур-нуң үстүкү кезии — Чаа-Суур-нуң мурнуу талазында Мугур хемни дуглап алган баалыкты ажилдыр чеже-даа кылаштаан, Мөңгүн-Тайганың чөөн эдээнден Каргыже шуралып баткан Мугур хемниң бодунуң унун өрү чеже-даа чадап басып, узун буттары-ның хере базымы-биле чеже-даа хемчээгилеп, баалык кырының деңгелин болгаш хем агымының өрүлөп өскээн аайы-биле дең-нелдерин чеже-даа катап караа-биле шыгаагылап, деңнештирил-лээн. Ындыг шинчилелдериниң түңнелинде Мугур-Аксы суурнуң үстүү бажынче буга суу бады-рып болур деп түңнелге келген. Кошкар-оолдун ол саналын езу-гаар чоннуң демниг шефтээшки-

ни-биле кастыгган буга Мугур-нуң солагай эриниң даш-хаялыг кырлаңнарының аксы-биле, ха-ны-кызаа чогаларының башта-ры-биле дыйлайып бады келгеш, баалыкты ажа халып келген. Баа-лык кырындан эгелээш, Барлык хемни уннаштыр өрү өскевишаан, чоорту суур бажынга чедип кел-ген. Ынчалдыр Барлык унунда бедик хавак кырының дескизин-де туттунган суурнуң кудумчула-ры буга-суглуг болу берип, тарып олурткан ыяштардан ногаарарып эгелээн. Суг эккелген ол арык-буганы эр-херээжен чон «Кош-кар-оол бугазы», а ооң-биле агып келген сугну «Кошкар-оол суу» дижип турган.

Богадыр Самбууевич Кош-кар-оолду 1973 чылда Тываның соңгу-барыын талазынче шилчи-дипкен — Бай-Тайга районнуң «Кара-Хөл» колхозун даргаладып чоруткан. Колхозтуң, сумунуң ра-йон болгаш республика төвү-биле аргыжары, Бай-Тайга деп улуг тайганың ары талазы-биле агып баткан Алаш хемниң оң та-лазын эдерген оруун, бир дугаар олап бар чыда-ла, шинчилеп эге-лээн; хая-чалым кырлаткан ка-дыр одуругларлыг, Бай-Тайганың артындан баткан доора хемчи-гештерниң хаяларга кызгадаткан аастарында ханы каъттарлыг, чамдык доора хемчигештерниң аксының оргулааштарында чин-динээш малгаш «чадыгларлыг» — дыка ондактыг болгаш берге орук болган. Тус черниң чолаачы-ларының мергежээни кончуг бол-гаш, колхоз машиналары чүкк сөөртүлгезин хандырып турар, а автобус чорудар дугайын бодаан-даа херээ чок.

Оруктуң эң берге черлерин эдип чазап, оюп эртер аргаларын Кошкар-оол дарга бодап, көвүрүг артадыпкы дег черлерни Алаш хемниң унундан дилеп чоруп тургулаан. Бар орук унунда ийи артты чазап ап болурун, Алаш кежир ийи көвүрүгнү туткаш, кадыр-ханы каъттыг, чалым-хая-ларлыг ийи кезек черлерни оюп болурун түңнээн. Ол үелерде күчү кире берген «Тываасбест» комбинаттың даргаларының чам-дызы-биле дугуржуп, колхозтан эът-чем берип тургаш (ам болза — бартер аргазы ыйнаан), шыы-рак бульдозер аңгыладып алгаш, ийи арттың хая-дажын тевисти-рип, үстүртүп, арт ажыгларын чавызадып, алгыттырып алган. Шеф аргазы-биле ийи черге Алаш хемни кежилдир суму чо-нунга көвүрүглер туттургаш, эрги оруктуң «Даш көдүрер», «Ханы каът» деп эң берт кезиин оюп каапкаш, Алаштың солагай та-лазы-биле эртер болдуруп каан. Суму төвү Даспы-Аксы суурдан элээн өрүледи, Алаш хемниң үстүү агымынга үшкү көвүрүгнү база кылдырткаш, хем бажының солагай талазының болгаш Кара-Хөл чанының малчынары-биле машина аргыжылганын ажиткан. Алаштың ол үш көвүрүглерин чон «Кошкар-оол көвүрүү» дижи берген.

(Уланчылыг).

Салчак СОДУНАМ.

Бурунгаар көрүштүт, буян-кежиктиг

Шилгедек дурт-сынныг, хостуг үезинде үргүлчү чон аразына чоруур, солун, баштак чугаалыг, чымчак шайраыг, кайы ырактан кижини эскерип, «экии» деп мендилежири кижини өөртүр.

Ооң назы-хары бичини эвес-даа бол, дыка-даа улгатпаан. Ажыл-ижи, амыдыралы, ажы-төлү, чону дээш туржуп чоруур. Ону чүгө ынчаар деңзигүр-леп бижип тур сен дээр болза, удуртулганың адаккы, үстүкү албан черлеринге, эвээш, бичин-даа болза, ажылдаан үелерим, удуртукчу кижиниң иштики болгаш даштыкы сагыш-сеткилин деңнеп көөр кылдыр чылдар, үелер мени ынчаар өөрткен. Мээң бо маадырым биче сайгарлыкчы чорукту деткир фондунун директору ал-

бан-дужаалды күүседип турар Эдуард Эник-оолович Дагба-Лама-дыр. Ооң деткимчези-биле 2013 чылда Чаа-Хөл кожуундан «Аныяк фермер» деп төлөвилелге 5 өг-бүлени деткип кирирге, Николай Отчуржап — 100 өшкү, бичини трактор, Буян Шөмбүл — 100 хой, «МТЗ-82» тракторну садып алган болгаш бот-тускайлаң ажыл-агыйны тургузуп алганнар.

Сөөлгү 2-3 чылдарда Тываның Чазааның деткимчези-биле көдээниң чону мал болгаш чер ажылының талазы-биле көскү чедишкенин чедип алганында Эдуард Дагба-Ламаның башкарып турар фондузунун үлүг-хуузу улуг.

Эдуард Эник-оолович 1967 чылда Чаа-Хөл суурга төрүттүнген. Чаа-Хөл школазынга өөре-

нип киргеш, ону чедишкенин дооскаш, улаштыр ийн чыл ишинде Чепсектиг Күштерге шериг хүлээлгезин эрттирген. 1987 чылда Красноярскиниң университетиниң аграр салбырынга өөрөнгөш, ону 1992 чылда агроном мергежилдиг дооскан. 1993-1998 чылдарда баштайгы күш-ажылчы базымын Кызыл районунун хереглекчилер ниитилелиниң даргазының көдээ ажыл-агый продуктулары болгаш чиг эт белеткээр талазы-биле оралакчызынга ажылдаан. Ол-ла чылдарда ТР-ниң Аныяктар ассоциациязының оралакчызынга дакпырлап ажылдаан. 1998 чылда удуртукчуларның сүмелеп киригени-биле Тыва Республиканың арага продукциязынга хыналда чорудар күрүне комитетиниң улуг инспектору

болуп ажылдаан. Эдуард Дагба-Лама — элээн чылдар дургузунда Тыва Республиканың Аът федерациязының кежигүнү, спорттун ол хевиринге республика чергелиг шийткелчи, сөөлгү чылдарда республиканың Аът федерациязының президентизи. Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының чанында хөй-ниити чөвүлелиниң кежигүнү. Ол ачы-дуза марафоннарындан, спортчу ажыл-херектен, республиканың болгаш Чаа-Хөл кожуунун хөй-ниити амыдыралындан чер-ле чыда калбас.

2005 чылда ол Чаа-Хөлдүн Уур-Сайыр аржаанының үнүп чыдар бажынга Будда бурган-ның окур-хевирин чалап чедирген. Ооң чанында дыка чараш аң — аржаанның езулуг ээзи, ол тениң дүрзү-хевирин база

Эдуард Дагба-Лама кылдыр Чаа-Хөлдүн Начын мөгезиниң Отчуржапты деткип, 2-баны белекке берген. 4 хайра Калчан-Кара аскыры чүтүр даа, чааш-даа, өөр-өнер кычылгы бооп, Булак уунда а турар.

Чаа-Хөл кожуунга 3 улаштыр хаак маргылдаа эрттирип келген.

Мындыг онзагай бүдүш төрөөн черинге, төрөл чонга төнчү чок хүндүткелдиг жилер кайы-даа булунда. Оларның бирээзи бистиң чыгыс чер-чурттуувус, бурун көрүштүт, буян-кежиктиг мавыс Эдуард Дагба-Ламам-даа бедиктерже деп ажылдаарын күздөдүс.

Александр ЧИГД

Чаа-Хөл кожуун.

«АДА КИЖИНИ ШКОЛА СОЛУП ШЫДАВАС...»

Сентябрь 24-те Таңды кожуунун төвү Бай-Хаак суурга Хөй-ниити палатазының даргазы Хонук-оол Доржуевич Монгуштуң бот-идепкейи-биле адалар чыгыжы болуп эрткен.

Бай-Хаак суурнун Күлтура бажынының залын долдур Таңдының эр чону чыгып келген. Хар-назы аайы-биле улуг назылыг кырган-ачайлардан эге-

хөй-ле кижиктерни кириди. Чижээлээрге, Японияның школаларында чүгле эр башкылар ажылдап турар, Швейцарияның, Англияның школаларында 90 хуузу эр башкылар деп чугаалады. Бистиң чуртта чүгле 12 хуузу — эр башкылар.

Тываның күрүне университети аныяк кадрларны (оолдарны) белеткеп турар-даа болза, каш-ла санныг оолдар башкы-

тыр класс шактарын, эрес-дидим чорукка тураскааткан кичээлдерни эрттирип турар. Школада полицияның аныяк өңү, аныяк камгалакчылар отрядтары янзы-бүрү хемчеглерде кирип турар. Класс бүрүзүнде адалар чөвүлелдери бар, оларның күжү-биле дыка хөй айтырыгларны шийтпирлеп ап турар бис. Бо чылын школа девискээринге хоккей шөлүн кылып алганымыс дыка эки болган, уруглар Кызыл хоорайда «Сүбедей» спорт залынче чоруп турбас. Кожуунун чагырга чери, өөредилге эргелели база ТР-ниң Өөредилге яамызы биске материалдыг дузаны үргүлчү көргүзүп турар» — деп, ол илеткелин доосту.

Дараазында Таңды кожуунун полиция даргазының хөй-

дыр. Ажы-төл кижизидилгези колдуунда херээжен кижиде, уруглар садтарында, школаларда, өөредилге черлеринде шуптузунда кыс чон ажылдап турар, ада-ие хуралдарында чүгле иелер кээр-дир. Ылаңгыя оолдарны адазы кижизидерге езулуг эр кижини оон үнер. «Тываның эр улунун дүрүмүнүн» пункт бүрүзүнге доктаап, класс шактарын эрттирерин үе негеп келген. Оол уругга школага-ла эр кижиниң сагыыр ужурлуг дүрүмүн өөредир чугула. «Ие сөзүн ижи болбас, ада сөзүн артап болбас» деп тыва үлгер домакта ышкаш ада кижиниң сөзү хоойлу болур ужурлуг. Бистиң республикада 5500 өскүс уруглар бар, Россияда бир дугаар черде чоруп турар. Өг-бүлелерниң чарлыры, авто-

зин чугаалаан болгай.

Тыва эр кижиниң сүлдө көдүрер сорулгалыг мын чыыштарны эрттирип тур бис. Ынчангаш шупту бергелни демниг ажып эртер ужур бис» — деп, ол демдеглээн.

Хонук-оол Доржуевич кижиктер кирип тургаш, гаалаан илеткели кончуг лун болгаш дээштиг болга чыылган чонун кичээнгей дыңнап, каттыржып, диңмит адыш часкаашкыннары-биле лээп ап турарындан эскерди Илеткелдер соонда хуралда киржикчилери бодунун боддарын, сагыш-сеткилин ч мурнунга үнүп келгеш, илеркенер. Бир ада дараазың мындыг хуралдарга езулуг б ажылдан кылыпкаш, ону сайгып чугаалажырын сүмелд Хуралды Бай-Хаак школазын өөреникчилериниң концерт биле дооскан.

Параолимпиада чемпио Михаил Оюндан бо хуралды эрткенин канчаар көрүп турарын айтырарымыска мынчаа харыылады: «Адалар хуралы эрттиргенин эки деп көөрдү мен. Эр улуска хамаарышты Хонук-оол Доржуевич илеткелин дыка сонугадым деткир-дир мен. Чижикте кирип тургаш, мындыг өөредигни кылырга, эки салдарлыг эр улус ону дыңнааш, боданы бээр деп бодаар-дыр мен».

Бо хуралды эрттиреринге Таңды кожуунун өөредилге эргелели, полиция эргелели, школа администрациязы, кожуун

Адалар хуралы.

ниити чурумун харыылаар оралакчызы Орлан Суур-оолович Ховалыг бо чылдың сөөлгү 8 айларында элээдилер ортузунга корум-чурум үрээшкениниң байдалын илеткээн.

Хуралдың кол эрттирикчизи, ТР-ниң Хөй-ниити палатазының даргазы Хонук-оол Доржуевич Монгуш: «Таңды кожуунда бир дугаар мындыг адалар хуралы эрттирип турары онзагай-дыр. Шак мындыг хуралдарны бүдүн республикага, ылаңгыя көдээ суурларга, эрттирери күзенчиг. Сөөлгү үеде эр кижиниң сүлдө-зи кудулап, өг-бүлениң чөмгөрикчизи, камгалакчызы деп ады чидип бар чыдары хомуданчыг-

машина авариялары, эр кижилерниң өлүп хораары көвүдээн. Мындыг хөй өлүм-чидим чок

«Уруг кижизидилгезинге ада кижини кандыг-даа школа, лицей, университет солуп шыдавас» — деп Карамзин чугаалаан болгай.

турган болза, эр кижилерниң саны херээжен чондан хөй турар. Республикада өг-бүлениң үнези чиккен, ийги планче шилчий берген. «Уруг кижизидилгезинге ада кижини кандыг-даа школа, лицей, университет солуп шыдавас» — деп Карам-

чагырга чери эки белеткенген, шыырак деңгелге эрткен деп болур. Таңдыжыларның бир дугаар эрттирген адалар хуралы өске кожууннар үлегерге ал, мындыг хевирлиг хемчеглерни эрттирери күзенчиг.

Алдынай СОЯН.

Японияның школаларында чүгле эр башкылар ажылдап турар, Швейцарияның, Англияның школаларында 90 хуузу — эр башкылар.

лээш, бичини школачы оолдарга чедир тыва, орус, алтай, хакас дээш, өске-даа чоннарның төлээлери ында бар болду.

Хуралды Таңды кожуунун адалар чөвүлелиниң даргазы Василий Васильевич Бүрбү — ажыткан. Ооң «Өг-бүлө кижизидилгезинге аданың ролю» деп илеткелинде Бай-Хаак школазының башкызы Светлана Васильевна Мартый-оол өөреникчилеринге «Ада кижини кандыг болурул?», «Мээң ачам», «Мен кандыг ада болур мен» деп темаларга чогаадыглар бижиткеш, ону сайгарганы дыка солун. Ында эге класстар өөреникчилери колдуунда адазын мактаан, эң-не чараш, эң-не күштүг дээн кижиктиг бижээн боор, а элээди өөреникчилер ачазынга чоргаарланыр, хүндүлээр, берге үеде «чайым чок» дивейн, дузалажыр деп бижип турар. Чамдык уруглар «Ачам арагалаар азы чүнү-даа кылбас, телевизор көрүп чыдар, ынчангаш ыядыр мен» деп база бижип турары хомуданчыг. В.В. Бүрбүнүн бо илеткели залда чыылган адаларга дыка-ла дээштиг болган боор деп бодап ордум.

Дараазында кожуунун өөредилге эргелелиниң даргазы Сайлык-оол Семенович Оюн «Аданың үлегеринден езулуг эр кижини кижизиттинер» деп ТР-ниң Чазак Баштыны Ш.В. Кара-оолдун чугаазына каттыжып,

лап кээп турар, хөй кезин бодунун эртеми-биле ажылдавайн турар. Ада-иелер, ылаңгыя адалар, ажы-төлүн школаже кирип тургаш, бүгү харысалганы боттарынга хүлээнип ап турар болза эки дээрзин демдегледди. Чүгө дээрге өөреникчи чурум үрөп азы бир чүвеге таваржырга, бир-ле дугаарында клазының башкызы, школа директору ону харыылаар апаар. Мындыг таварылгаларда бир дугаар харыысалганы ада-нези алып ужурлуг» — деп, Сайлык-оол Семенович чугаалады.

Бай-Хаак ортумак школазының директору Согун-оол Борбай-оолович Кыргыс — боду чаа ажылдап эгелээн аныяк удуртукчу. «Ш.В. Кара-оолдун эр башкылар санын көвүдөдир, өөредилге албан черлериниң удуртулгасы эр башкылар болзун деп кыйгырыын боттандырып, Тываның эр улунун дүрүмүн, ат-сураа билдингир эр кижилерни көргүскен баннерлерни, РФ-тиң камгалал сайыды Сергей Шойгуга тураскааткан стендини школада тургускан бис. Школаның кижизидилге талазы-биле оралакчызынга, мурнунда иштики херектер шугумунга ажылдап чораан башкы эртемниг А. Т. Ондарны ажылдадып алган бис. Школада ниитизи-биле 14 эр башкы ажылдап турар. Олар шупту дээди эртемниг. Патриотчу кижизидилгеге хамаарыш-

Эът рыногунда

ЭЪТТИҢ ЧАГЛЫЫ ХЕРЕК...

14 чылдың август айда даш-кы чурттардан Россияже ир сөөртүр аш-чем продуктарын моон соңгаар кызыларлаан дээрзин дыңнапкаш-чурттуң улуг-улуг бараан айгарлыкчылары аш-чемниң дар өрттөн өстүрген. Куш дин 23 хуу, хаван эди 30 хуу, ек эди 40 хуу улгаткан. Ооң бадыйткалы кылдыр аш-м өрттөн хенертен өскөн айында медээлерни, хомулдарны Россияның монополияга удур хыналда чорудар банынче (ФАС) чурттуң булуңнарындан кээп тур бижиктер бадыйткап турар. Албан чери куш эдин сайып турар улуг бүдүрүлгени хынап эгелээни бөдүүн на чик өртектиг эът садып арганы тургузар дээрзинге үс улуг дыка бүзүревейн тур. Картофельди мөөңү-биле р килде 5-6 рубльге садып тан садыг четкилери чонга дарда бир килде 40 рубль лгаш, саарып турары ону баткап, аш-чем өрттөн чиигээр тазынче өскерилгелер бистиң ээнивис дег даарта дораан лу бербес дээрзин көргүзүп тар. Россия деңгелин алыр лза, бо чазын Күрүне Ду-

продукциязын сайгарып алзын дээш дыштаныр хүннүң садыын организастан турарын эки бил-ир бис. Сөөлгү үеде ында өртектер садыгда өртектенден элээн ылгалдыг. "Азия" болгаш чоокта чаа тургустунган "Юж-ный" деп адаар эът садар ры-ноктарда өртектенни деңгээр-ге, "Южныйда" эът өрттөн чер-ле чик-тир дээрзин эскерер бис. Картофель, морковь, помидор дээш ногаа дүжүдү каңнааш-кынныг чайныг хараазында чер албайн барган. Ынчангаш өртектери база улуг.

Хоолулуг инек эди

Россияның куш эдинге хереглелиниң 13 хуузу АКШ хандырып турган болза, 267 муң тонна куш эдин чурт боду-ну күжү-биле бүдүрүп турган. Амгы үеде инек эди-биле хандырылган дүвүренчиг — даш-тыкы чурттардан 70 хуузу ки-ир сөөртүп турган. Инек мал-дың баш саны сөөлгү чылда ийи хууга кызырылган. Бода мал-дың баш санының эвээжээр, чогуу болза, 1980 чылдарда-ла эгелээн. Инек азыраарыга хей акша салышкыны негеттинер: тургузу азыраар чылыг, чырык кажаалар, электри чарыгдал-дары дээш санаптарга, орулга эвээжел каар. Куш азыралы-га үндүрген акшаны бир чыл болгаш, хаваң азыраанының чарыгдалы беш чыл болгаш ээзинге орулга кылдыр кирип кээр болза, инектиң он чыл болгаш эглип кээри ону өстү-рер дээн кижилерниң санын

риниң деңгизи 300 кил болза, герефордтарның деңгизи 400 кил чеде бээр. Арыг эди бүгү мага-бодунуң деңгизиниң 63 хуузу, анаа инектиң 45 хуу.

Чемгерикчи хаван

"Хей тараа чиир дагаа ор-нунга хаван малды азыраарга чарыгдалы дөмей бол, эди хей, ажаалдазы эвээш боор" деп чугааны дыңнап болур бис. Чурттуң мурнуу регионнарында фермер ажыл-агыйлыг кижилер хаваннарны чүс-чүзү-биле тургузу азырап, хей хемчээлдиг чер, хөзүн чүдеткен дээш суд-тадып-даа турар боор чораан. Ставрополь, Краснодар край чылыг болгаш хей кажаа-хо-раа-даа хереглес черлер-дир. Россияда хаваннарның саны 20 млн. 500 муң дээрге ол чы-лыг оранны сактыр мен. Бир ай дургузунда хаваннарның баш саны 2 хууга көвүдөп ту-рары база солун. Чурттуң эът бүдүрүлгезиниң шинчилелин чорудуп турар эксперт-хынак-чыларның баш бурунгаар са-нааны-биле алырга, Россияга бо чоокку үеде куш болгаш ха-ван эдинге хереглел улгадыр, чылдагааны — өзүчел болгаш өрттөн чик. "ТВЦ" садында бир кил хаван өрттөн 240 рубль. Ук чүүл бижитинип турда чурт-туң ырак булуңу Калининградка хаван эдиниң өрттөн 150 рубль турганын номчуурга чамдык-та муңгаранчыг кыннып кээр. Чукоткаже эътти Америкадан ки-ир сөөртүп турган болза, ам ону хораан. Ынчангаш 16 муң

онаажып турары солун. Бистер, тывалар безин, хой эди сазыг, өшкү эди сугзуг деп чугаала-жып турувуста, ону чип чаңчык-паан өске омакшылдыг чоннар сонугавас болбайн аан. Рес-публиканың одар-белчири, оът-сигени, агаар-бойдузу ала-чайгаар-ла өшкү-хой өстүре-ринге таарымчалыг болганда, ада-өгбелеривистиң изеп кааны шээр мал коопалары кайын ээн каар деп. Сөөлгү каш чылдарда шээр мал бажы миллион ажыр өскенин чедишкин дивес чүве болза, чүнү чедишкин дээр боор, чонум. Өвүрнүң болгаш Мөңгүн-Тайганың кадарчыла-ры эр хейлер-дир, хой-өшкү дег доруккур мал кайда боор. Хой эдиниң бир килде өрттөн 270 рубль, бо көргүзүг чамдык-та 300 рубль чеде бээр үелер тургулаан. Тыва кижжи кужурун чидирер дээш, аргалыг-ла бол-за, хой эдин чиксээрин билер болгай бис. Акшалыг болза, хой дөгерип алыр, ооң өрттөн үш муң рубльден өрүлээш, чеди-сес муң чеде бээр. Өшкү-лерни санаваска арыг хойнуң саны — 687 муң 529 баш. Олар-ны өстүрүп турар күрүне ажыл-агыйларының хуузу 15,1, арат болгаш хуу кижилерниң өдзөн-де шээр малдың 66 хуузу бар.

Түңнел сөс орнунга

Көдээ ажыл-агый ямы-зының тускай эртемнигери уксаажыдылга ажылы, мал тарышкыны, санаашкыны дээш, өске-даа ажылдарны кылып чорудуп турар. Эът рыногунда өртектер улуг, ол шын. Кожууннар төптеринге эът садарына таарымчалыг садыг-бүдүрүлгө черлерин да-рый ажыдарын үе негеп кел-ген. Кызыл-Мажалыкка тур-ган эът комбинатын сактып кээлиңер. Малды хүлээгеш, согар, эдин оонактааш, колбаса база кылып турган болгай. Ам ол ажылды ка-тап диргизип, чер-черлерде эът садыгларының тудуглары көстүп, соодукчу дээн ышкаш дериг-херекселдер-биле чет-челенип эгелээни — бурунгаар базым, идегел. Кожавыс Аба-канның сайгарлыкчылары эки өртекке чедирип аары-биле бисче колбаса, тушенка дээш эъттен болбаазыраткан про-дукциязын Тываже сөөртүп турар. Удавас эъттен кылган боттарывыстың консервала-рывыс чоннуң аксын шимче-дип, өөртү бээр боор. "Бир суур — бир бүдүрүлгө" гу-бернатор төлөвилели, Москва облазы-биле экологтуг арыг эът-биле болгаш өске-даа аш-чем-биле хандыраар дээн керээ, көдээ ажыл-агый дүжү-дүнүң база дыштаныр хүннүң ярмаркалары, мал чеми болур ногаан культураларның шөлүн улгаттырганы дээш ТР-ниң Чазааның ап чорудуп турар хемчеглери чурттакчы, чонга ыңдыг бүзүрелди берип турар.

Галина МАСПЫК-ООЛ.

ӨСКЕРТИР БЕ?

1990-1994 чылдарда Тыва-ның Дээди Сөвединиң депута-ды турган Владимир Чадамба «Ураанхай — Тыва» атты санал-дал турда, чамдык депутаттар «Тывавысты ынчаар адаарга кайын боор, куду көргенивис ол» дээннер-дир. Чүге ол де-путаттар ынчал турганыл? Ону хандыр сайгарып көрзе кан-дыгыл? Ол айтырыг 20 ажыг чыл болгаш катап тургустунуп келгени солун-дур, ону билип алыксанчыг-дыр. Бистиң чаңгыс чер-чурттууус Сергей Шойгу Тываның төөгүзүнүң дугайында «Урянхай — тыва дептер» деп ном үндүрген дээрден башка, чуртувусту «Ураанхай-тыва» деп адап алылыңар дивээн. Ол бу-рунгаар көрүштүг, улуг угааныг кижжи канчап-даа ыңдыг сөс чу-гаалавас. Тываның Россияның камгалал өмээржилгезинче кир-гениниң 100 чылынга «Ураан-хай» деп сөс хамаарышпас деп бодаар мен. Чүге дээрге бистиң алдарлыг өгбөвис Сүбедей маа-дыр шериг баштап алгаш, орус күрүнени 200 ажыг чылдар дар-лалынга кириген болгай.

Ыдыктыг ырывыстың сөзү, аялгасы Моолдун хамаатылары-ның, Тываның ыдык ырызының сөзүн «Мен ураанхай-тыва мен» кылдыр өскерттир бе? Моол ав-торлар хорадай бербес ирги бе?

Референдум эрттиреринге биске хей акшаны кым бээрил? База күрүне документилен, таңмалар, адресстер дээш, өске-даа чүүлдерни эде кылырынга хей түңнүг акша үнер апар.

Чонувус, эки сүмележип көрээлиңер!

Ч.ОНДАР,
пенсионер.

Ак-Довурак хоорай.

ЭР КИЖИНИҢ СҮЛДЕЗИ — АЪДЫНДА

Аът чылы моорлап келди,
Чылан чылы союп чорутту.

Аът — эңне дузалыг, эрес, кашпагай, буяныг, чараш амы-тан. Ол көшкүн чоннарның амы-дыралыга кол черни ээлеп, бо хүнге чедир эр, кыс-даа кижиниң шынчы өңүү болуп чоруур. Аът малдың аваангырын, угааннын-ның дугайында чүгле ыры-шүлүкте эвес, а маадырлыг тоолдарда уран-чечен сөстөр-биле мактап көргүскени онзагай. Тываның сүлде демдээнде хүнче уткуй халдып орап аъттыг аратты сиилбип көргүскен болгай. Ол эр кижиниң олча-омаан, сүлде-сүзүүн, хей-аъдын, чоргааралын херечилеп турар. Ооң-биле чер-гелештир хөөмейжилеривистиң аът баштыг игили, бызаанчы-би-ле үдеткен сыгып-хөөмейи Ты-вазын делегейде алдаржыдып, бүгү чонну кайгадып чорууру чоргааранчыг. Ынчангаш аът ма-лывысты мактаан чечен, чараш сөстөрни чечени-даа чыыр бол-за, төнмес.

Чижээлээрге:

Эки аътка ээ хей,

Эки кижээ эш хей.

Эки бениң кулуну эрес,

Эки иениң төлү эрес.

Шолбан СОЯН.

Бай-Тайга кожуун, Бай-Тал суур.

зынга аш-чем өртектери-н өзүлдэин чүгле 15 хуудан өрттөрбөс дугайында чугаа чо-п турган, ынчалза-даа огулуг итпир хүлээп албаан.

Бистиң республикада бо та-зы-биле байдалды чугаала-ып, сайгарып көрээлиңер...

Эът болгаш ооң өртектери

Кызыл хоорайда эът сада-рына таарымчалыг кылдыр өрттүнген садыг чурттак-чыларның эпти-ле "ТВЦ" деп жап өөрөнгени чер болур. Оң бирги каъдында эът са-ар баартактар артында ту-р садыгчылар бир кил инек эдин 270-280 аразында садып турар. "Восторг" садында 300 рубль, "45" дээр садыгда — 340 рубль, "ВСК" деп садыгда 349 рубль. Тырткан эъттиң бир кил-е өрттөн 200-ден 300 рубль че-ип турар. Көдээ ажыл-агыйның шчилери эът, сүт дээн ышкаш

канчап-даа көвүдетпейн турар. Кижиниң кадыкшылыга херек хоолулуг бүдүмелдерниң саны инек эдинде эң хей болганда ооң өрттөн база аартап турар. Эде тургустунушкун, демокра-тия дээр чылдарывыста мал-дың оран-савазын куругладыр хоозуратканындан инек тудар фермалар ээн калган. Бода малдың дуюун катап тургуза-ры дег берге үүлени көдээ ишчилер көрүп, чүктеп эртип чоруур. Инек өстүрери мөөгү чыыры эвес болгай. Ынчангаш Тываның Чазааның герефорд уксаалыг эъткир инектерни садып алгаш, эрес-кежээ ка-дарчыларга хүлээндиргенин чүгле эки деп үнелээр бис. 2012 чылда боттандырып эгелээн бо төлөвилел 50 буга, 550 хуна-жыннардан эгелээн болза, 2014 чылда оларның баш саны 1100 чылда оларның баш саны 1100 чедир өскени онзагай. Тус чер-ниң азы өске уксааның инекте-

500 баш иви малды соккаш, са-дыгларже кириерин даргалар шиитпирлээн. Колхозтажыш-кын үезинде барык ажыл-агый бүрүзүнге куш азы хаван фер-мазын тудуп турганын сактып кээлиңер. Чазактың деткимче кылдыр тыпсып турары грант акшазынга кыс хураганнар азы өске-даа мал садып ап турар улус дугайында дыңнаарга безин өөрүнчүг. Эът-сүт элбек болурга өртектер чүгле ынчан чиигээр деп чүвени кижжи бүрүзү билер болгай. Амгы үеде төлөвилел кылдыр чоруп турар хаваннар азыраар улуг комплекс тудуун эгелээр деп турары база эки эгелээшкн болур уjurлуг.

Хойнуң эддин дүлүп алгаш...

Россия 2014 чылдың январь-дан июль айга чедир даштыкы-дан 819 муң тонна эътти ки-ир сөөрткен болза, ооң чүгле 1 хуузу хой болгаш аът эддинге

ЭЭЙ, ЭРЛЕР, ЭРЗИГ БОЛУУЛ!

Езулуг эрлер эвээжеп, еоза-жоктар эндерлип турда, херэ-женнерни камгалавышаан, Тыва Чазаавыстың эрлерни эде-хере тыртып кирипкени чөп. Кадык амыдыралды магадылаан бо улуг шимчээшкинни Даргавыс боду эгелээш, бодунуң хуу үлегерин базым санында көргүзүп келди. Ооң мындыг шудургу болганы ада-иезинден. Олар Тывага баштайгы арага ишпес шайлалганы (авазы — «Совет Тыва» совхозтуң партком секретары, ачазы — суму даргазы) 1985 чылда-ла башкы Оля биле чолаачы Вася Балчырбайларның кудазынга организастаннар. Ону бо авторнуң ол-ла чылдың июнь 19-тагы «Шында» материалындан сонуургап болур.

Адаларның бирги республика шуулганы 2011 чылдың ноябрь 18-те болган. Чаяанындан камгалакчы, чөмгерикчи, башкарыкчы эрлеривистиң кандыг байдалда келгени, оларның кылыр хүлээлгелерин херэ-женнер күүседир апарганы, черле эр бүдүш, эр туруш, эр көрүш ынчан шүгүмчүлелге таварышкан.

Ам республикада, кожууннарда, сумуларда, чамдык коллективтерде-даа адалар чөвүлелдери ажылдап турар, эр кижиниң сагыыр хоойлузу база бар. Мындыг көдүрлүүшкүнүң болгаш төөгүлүг (Тыва+Россия = 100 чыл) үеде Тываның үндезилетинген (1758) бурунгу найысылалынга (1763) езулуг эрлерниң үш мөөрейинге база эрлерниң боттарынга тураскаал-өргээниң көстүп келгени таварылга эвес. Моон соңгаар бо мөөрейлерге киржиксээр кижилер улам көвүдээр, бодун аңаа албан тииле!

*Эрлерниң үш мөөрейи бар,
Экиң-багың аңаа көргүс:
Адың эрткеш, бодун шүүлгеш,
Адар чага база тииле!*

*Шой дег, каң дег болур дээштиң,
Шойгувустан үлегер ал:
Тайбың ишке, дайында-даа
Даады ол дег, бажыңга чор!*

*Мөөрейниң үш хевиринге
Мөзүң, күжүң, эрзиң шене.
Адаан кончуг, алдар кончуг,
Адың сыкпа, албан тииле!*
(Уланчылыг).

«Эрлер өргээзи» 6 кезектен тургустунган, бирээзи — Эр кижиниң эжи, сүзүү болгаш ыдыы болур аът. Езулуг эр кижини аът чок-даа болза, кезээде-ле хей-аъттыг болур. Тураскаалдың ханазында кара аът — езулуг аът, ойбак-аът — хей-аът. Узуну 7 метр, бедии эзир-биле катый 4 метр бо аъттың чанынга 4 ханалыг, 8 ынаалыг хараача турар: алдаржаан аъттарның ханазы, сурагжаан мөгелерниң ханазы, часпас ча адыгжыларының ханазы, езулуг эрлерниң ханазы. Хана бүрүзүнде ол ханага хамаарышкан төөгү, тиилекчилер аттары, чуруктар, шаңналдар...

ТАР-ның 15 чыл оюнда (07.07.1936) 128 мөгениң 32-зин шаңнаан, шуптузунуң даңзызы 7 ай-

ның 10-да үнген «Аравэ шыны» солунда. Шүүлген мөге Шончууржук (Барыын-Хемчик, Хөнденен) бир аът, 50 акшаның төрөпчизин база «Арзылаң-Мөге» ат алган. Үжүүлешкен Чигжит (Тес-Хем, Чыргалаңды) бир аът, 40 акшаның бараанын база «Начын-Мөге» ат алган. Дус-Дагдан Сүрүң-оол 100 акшаның ырлаар-хааржаа база 13 акшаның барааны-биле, Улуг-Хемден Балчый-оол 75 акшаның даараныр хааржаа-биле шаңнаткан. 16 мөге 25-25 акша шаңналдыг болган. А Тес-Хемниң Чыргалаңдыдан 1938 чылда шүүлген Шавы-Хууракка чүгле 138 акша бергеш, «Начын-Мөге» ат тывыскан («Шын», 14.07.1938). 1937 чылда шүүлген Чамыяңның (Чөөн-Хемчик) «Арзылаң-Мөге» адының кырынга «Чаан-Мөгени» немээш, 150 акша-биле шаңнаан. Үжүүлешкен Балчый-оол (Улуг-Хем) «Начын-Мөге» ат-биле катый 125 акшаны алган. 32 мөгениң 16-зы — 15-15, 8-зи — 30-30, 4-ү — 50-50, 2-зи — 80-80 акша шаңналдыг чанган. Амгы аныяктар кырган-ачаларының канчаар хүре-жип чораанын бо өргээден көрүп ап болур.

Эр кижиниң адаанның мөөрейлеринден аът чарыжы база кончуг. ТАР үезиниң солуннарындан, архивтен болгаш докторувус Херел-оол Ооржактың «История развития физической культуры и спорта в Туве до 1945 года» деп номундан көөрге, ТАР-ның 5 дакпыр чемпиону, Тес-Хемден Соян Санданмааның кара аскырлыг кара безинден кара аът чылында (1930) Хаан-Көгейниң Ак-Сугга төрүттүнген кара ады хайбачытка таварышпаан болза, («Тываның аныяктары», 24.12.1988. Куулар Орус «Репрессиялаткан аът»), чеже-даа катап эртер турган. Үш улаштыр эрткенинден бээр «Эзир-Кара», «Кулук-Кара», «Ужар-Хеме» база «Самолет» шолаларлыг болган бо аъттың, өскелериниң-даа шаңналдары мөгелерининден ылгал чок. 1936 чылда шаңнаткан 25 аъттың 8-зи 10-10 акша, 4-ү 15-15 акша, 4-ү 20-20 акша, өскелериниң — барааннар болгулаан. Чазак Даргазының Тес-Хемде төлээзи Эрендей Бористин кырган-ачазы Тойбу-Хааның (1936) бир ады 100 акшаның аң боозу-биле, бирээзи 15 акша-биле шаңнаткан.

1936 чылдың Наадымында ча ада-

рынга киришкен 30 кижиден тиилээн Сеңмит (Барыын-Хемчик) 20, Былдый-оол (Чөөн-Хемчик) 15, Кара-Се-рен (Тожу) 10 акша шаңнал алган. Акша амы-тын-биле чаржалажып турар амгы шагда 10 акша өкпеленчиг-ле, а ол үениң улузунга ындыг эвес. 1954 чылдың область маргылдаа-зынга бо-ла Мөнге Доржу суглар волейболга чемпионнааш, 10-дан-даа эвээш акшаның шыдыраазы-биле шаңнадырывыска, команданың капитаны болгаш тренери меңээ дыка өөрүнчүг болчук. Ол өөрүшкүм ам-даа өшпээн.

*Шаанда шагда аңнаар-диинээр,
Чаалажыр-даа чепсээвис — ча.
Ам бөгүн адар чавыс
Анаа тайбың оюн болган.*

*Чаның ындыг мөөрейин бо
Чапай Сырат эгелеп каан.
Тутатчиков ону улам
Туюулунга чедир чаарткан.*

Бо бүгүнү бадыткаар докумен-тилер, чуруктар ча адыкчыларының ханазында четчир. Ынчангаш бо өргээге чагыскурсчум Тутатчиков-тан эгелээш, ындыг спортчулар база чыгыр, чугаалажыр, чурукка тырт-тыржыр.

Кызылда Культура яамызының эжиинде сесерликке Тываның Улустун хөөмейжизи, Россия Федерация-зының алдарлыг ажилдакчызы, амгы Тыва Культура төвүнүн үндезилекчи-зи Ондар Коңгар-оолга тураскаал удавас туруптар:

*Дириг чораан назыныңда
Диңмиттиг-ле чораан эр сен.
Эрзиг эрге, талантыга
Эң-не ховар тураскаал сен.*

Эрлерниң эндеп болбас са-гылгазындан (Кодекс чести) эге-лээш, эр бүдүшче, эр езу-чаңчылче көрүштү эде көрүп, экижидеринге чедир угаадыглар, чуруктар — езу-луг эрлерниң ханазында:

*Бодувустун багывыстан
Бок-ла чушкуп чорбаал, эрлер,
Кичээнгилеп, бодангылап,
Кижини болуп чурттаал, эрлер,
Ээй, эрлер,
Эрзиг болуул!*

*Сүлдевисти чүдеретпейн,
Сүзүүвусту чүглээл, эрлер.*

*Сузувуска базындырбайн,
Шупту эки чурттаал, эр,
Ээй, эрлер,
Эрзиг болуул!*

Өргээ өг болганда, ооң өр биле, Чеди-Хаан база Бург харылзажыр дүндүү база тур сүт-даа ыдамнаар, алга-йөр салыр уувус ол. Херек болза суугу салып, от кыпсып, аш-ч өргүп болур. Кадык амыды төвү болгаш суртаалчызы бо өргээ янзы-бүрү темалыг ужу-галар, чыыштар, кичээлдер, дилгелер эрттиреринге эпиг, шайлалгалар, куда-дой, юбил жикчилери-даа келир. Спорт-высты, артисттеривисти, чаңгы чыларывысты, төрелдер өгленишкеннерни маңаа моон үдеп болур бис. Тыва-дыг өргээ амдыызында чаңгы Хемде болганда, маңаа тырт чурук каяа-даа солун. Со-зынче чайгылгаш, кандидат Александр Санчат бо турас доозуп четтикпээн. Ол болу-чуруун база номчукчуларга ке-бис.

ТР-ниң Чазааның Баштыңы Кара-оолдун, Тес-Хем бил-зин кожууннарның даргалары Тын-оолдун, Р.К. Шининниң кимче-биле, бо төөгүлүг үе-дараан эрлер өргээзиниң э-чизи журналист Чооду Кара-телевелекчизи скульптор Але-Баранмаа, боттандырыкчызы Хүрал депутады Александр С-ынчангаш өргээниң бир кол-рының адын адап каайн: «Эрн — Сергей Шойгу».

*Эрниң эри Шойгу Сергей!
Сүрлүг күштүг Сүбедейниң
Сүнезини, чүдүкчүзү
Шой дег, каң дег эрниң эр,
Шойгу Сергей болганы бо.*

*Төрээн чери бар-даа болза
Төптөн ону бээрлетпес-ти
Оон башка Тывазыңга
Оюн оя чурттаай эртик.*

*Азы мыя Абаканга,
Алтайга-даа турары кай.
Сибириниң-даа делгемнерин
Силидипкен болуру кай.*

*Дайынзырак НАТО-ну-даа
Тайбыңчыдып баштаары кай.
Обаманың орнунга-даа
Олурупкан болуру кай.*

*Ол-даа канчаар, тыва кижини
Октуг боону холда алды:
Сергей Шойгу бөгүн — сайы
Чепсектиг Күш баштыңчызы*

*Чепсектиг Күш чаарттынын
Шериг езу өскерлип тур.
Күрүневис камгалалы
Күчү кирип, быжыгып тур.*

*Сергей Шойгу ында турда,
Серт-даа кыммас тывалар бо
«Че!» дээр болза, бо-ла дора
Чепсегленгеш, кириптер бис.*

Чооду КАРА-КУС
«Езулуг эрлер өргээ»
телевелелиниң автору.

Тыва – япон спортчу харылзаалар

АШПАС ХҮННҮН ЧУРТУНДАН ААЛЧЫ

Октябрь айның эгезинде айырылган спортчулар бир азыраңгай хевири – дзюдо азы-биле япон тренер Мазами Мацушита очулдурукчузу Хайдарова-биле аалдап келгеш барган. Тренер башкы дзюдонун тергини дize, астырыг турбас. Ол – спорт бо хевиринге олимпий ойнарының чемпионнарын алеткээн, ат-сывы делегейге даржаан, бедик мергежил тренер. 1980 чылда Олимпий оюнунга ооң итальян өөреникчизи Эцио Гамбу чемпион болган, чаңгыс бо чижектен ажилының үре-түннелин алып болур.

Мазами Мацушита сөөлгү илдарда Сибирьниң хоорай-ры-биле сырый харылзаалыг барган. Кемерово хоорай-ы-биле оолдарны дзюдога алеткеп турар үезинде тыва

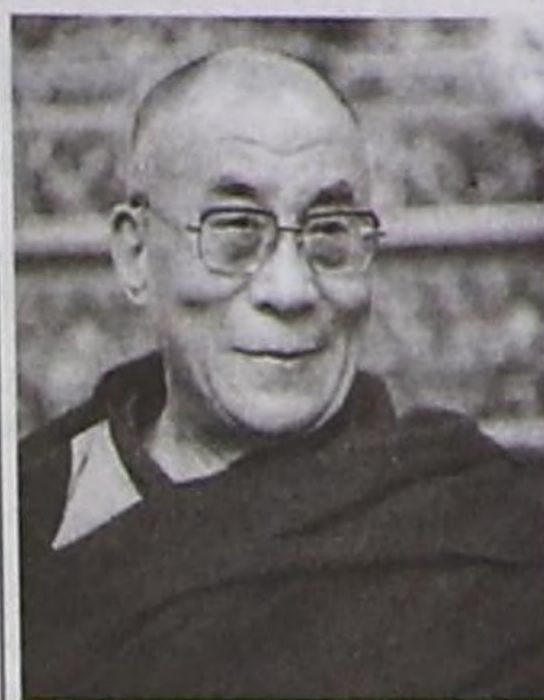
Япон тренер
Мазами Мацушита.

болган. Кызылга келгеш, малчын аалга чедип, тыва национал аш-чемни база Үндезин тыва культура төвүнге барып, чоннун катап таттынмас эртине-зи – хөөмей-сыгыдын аажок сонуургаан.

«Бистиң республиканы со-

сумо хүрежинге эки түннелдиг болуп, делегей ареназынче үнүп турар. Дзюдо биле сумо хевирлеринге Тываның шыырак тренерлери Вячеслав Монгуштуң, Адар Кууларның өөреникчилериниң чедиш-киннерлиг чанып кээп турары өөрүнчүг. Чөөн чүктүң спортчу хевирлери бистиң республикада база бурунгаар сайзырап турар. Бистиң бо ужуражылгавыс эки үре-түннелдиг болур боор» – деп, ол демдеглээн. Мазами Мацушита республиканың дзюдо федерациязының даргазы Анатолий Фалалеев, тренерлер Вячеслав Монгуш, Адар Куулар болгаш оларның өөреникчилери Айдың Монгуш, Баткар Баазаң, Субудай Шойдуң-биле ужуражып, ажыт-чажыт чокка хөөрешкеннер.

Тыва черниң чараш бойду-

Декабрь 17-ден 19-ка чедир Индияның найысылалы Дели хоорайга Ыдыктыг Далай-Лама башкының Россиядан чүдүкчү чонга өөредиг

ному болур.

Херек документиер:

1. Даштыкы паспорт
2. 3,5*4 өңүг чурук
3. Иштики паспорттун чуруктуг база кири бижидилгелиг копиязы.
4. Анкета долдурар
5. Виза өртээ 4 муң акша
6. Авиабилет өртээ 22 муң акша, Новосибирск азы Красноярск – Ташкент – Дели аай, дедир.

Чоруур күзелдиглер документиерни октябрь 25-ке чедир дужаар.

Харылзажыр телефоннар: 8-923-266-2144; 8-929-315-9016; 8-929-315-5530.

УАЗ автомашинага артык кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чагыдар болза, өртээниң 50 хуузун баштай төлөп алыр.

Өртээ Новосибирск хоорайны.

«Регион 17» КХН, Интернациональная кудумчузу, 155,
(2 дугаар каът) Тел. 8(394-22)-6-60-40,
8-913-358-08-88.

КХН «РЕГИОН 17». ИНН 2455030034.

Төлөвирлиг үндезинге парлаан.

Ие (өг-бүлениң) капиталының

акша-хөрөгизин бажың тударыңа, бажың (чурттаар дача) садып алырыңа ажыглаары-биле чээлини бээр.

Тел. 8-923-389-70-57, 8-923-543-05-47.

КПК «Согласие», шынзыдылга №104 от 13 октября 2011г.
ОГРН 1061901008806.

Төлөвирлиг үндезинге парлаан.

Кызылдың №1 профессионал училищезиниң 2007 чылда Станислав Алексеевич Суктермааның адынга тывыскан чолаачының херечилелиниң читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санааар.

Бистиң эргим, ынак оглуус, дуңмавыс, акывыс Валериан Владимирович ЧУЛДУМНУ сөөлгү оруунче үдежи, бистиң эгиттинмес ажыг-шүжүүвүстү үлежи, моральдыг болгаш материалдыг дуза каткан Тыва Республиканың Иштики херектер яамызынга, Улуг-Хем кожуунун иштики херектер килдизинге, участок төлээлеринге, кады ажылдап чораан эштеринге, Максим Тимерланович Баутдиновка, Чаа-Хөл кожуунун албан организацияларының коллективинге, Мөңгүн-Тайга кожуундан келген төрелдеринге, чаңгысклассчыларыңа, эштеринге, Кызылдан, Сүт-Хөлден, Өвүрден, Барыын-Хемчиктен, Чөөн-Хемчиктен келген төрелдеривиске, кудаларывыска күдүк базып, черге чедир мөгейип, четтиргенивисти илереттивис.

Авазы, кады төрээнери, өөнүң ишти, уругларыңдан.

спортчулар-биле ооң баштайгы аныжылгазы эгелээн. Оларга курашкан соонда Тыва чуртун көрүксээр, республикада спорттун сайзыралы ооң согулгалын улам-на күштелдирген. Ынчангаш Тывага алдын «дүжүлгезинге» саадап-анда, келгени бо.

Ашпас хүннүн чуртундан аалчыга тываларның культуразы-даа, чаңылдары-аа япон чонга дыка дөмей

нуурган чедип келгениңерге өөрүп, тыва спортчуларга байлак арга-дуржулганарга өөредирин күзеп, моон-даа соңгаар кады ажылдаар бис – дээн ТР-ниң Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолдун чылыг сөстөрүн ооң оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурак дамчыткаш, – Дзюдо биле сумо Япониядан ужукталып үнген. Ынчангаш тергин спортчуларында, бистиң аныктарывыс база силерден чыда кагбайн,

зун, чонунун хүндүлээчелин магадап, тыва спортчулар Япония-биле харылзажып, аңаа аалдап келирин база чылыг уткуп, хүлээп алышкынынга япон аалчы өөрүп четтиргенин илередип байырлашкан. Тыва, япон спортчу харылзаалар ам-даа бурунгаар хөгжүп сайзыраар-ла болзунам!

Ася БАЗЫР-ООЛ.

Михаил Норбунун тырттырган чуруктары.

Номчукчулар — бистиң чоргааралывыс

Республиканың К. И. Чуковский аттыг уруглар библиотеказы биле ТР-ниң Культура яамызының туризм департаментизи республиканың школаларының 1-8 класстарының өөреникчилериниң аразынга Бүгү-делегейниң туризм хүнүнге тураскааткан «Байырлалыңар-биле, мээң республикам!» деп аттыг чурук мөөрейин бо чылдың март 1-ден сентябрь 10-га чедир чарлаан турган.

Ук мөөрейге Чаа-Хөл кожуунунун төп уруглар библиотеказының идепкейлиг номчукчулары, Чаа-Хөл школазының 1 «д» класзының өөреникчизи Баян-оол Шеңне 2-ги чергениң диплому-биле, 6-гы класстың өөреникчизи Сорунза Шомбул

идепкейлиг киржилгези дээш хүндүлел бижик-биле шаңнатканнар.

Кожуунунун төп уруглар библиотеказы уруглар-биле сырый харылзаалыг ажылдап, оларга солун мөөрейлерни, оюннарны эрттирип турарлар. Ооң түннелинде бистиң бичии номчукчуларывыс республика чергелиг мөөрейлерге идепкейлиг киржи, хей-аады бедик, сонуургалдыг болуп турар. Бичии номчукчуларывыска моон-даа соңгаар чедиш-киннерни күзедивис.

Чойганмаа ӨДЕГЕЙ,

библиотеканың методизи.

Чурукта: Уруглар библиотеказының эргелекчизи Алина Шырап биле мөөрейниң киржикчизи Сорунза Шомбул.

Баян-оол Шеңне 2-ги чергениң дипломуң эдилекчизи.

Тыва чонум хөөмей-сыгыды

«Арыг» хөөмей

Улуг эртемден угбавыс Валентина Сүзүккейниң «Тыва хөөмей болгаш делегей» деп чүүлүнге каттыжып, «арыг» тыва хөөмей дээш «аарып» чоруур бодалдарывысты силер-биле үлежип көрээл. Шынап-ла, ыдык төөгүлүг эртиневисти чедир үнелеп, шын өөредип, күүседип, эдилеп, сагылга-чурумун эгидип камгалаарын үе негеп келген. Хөй янзы профессионал хөгжүм-биле тыва хөөмейни «хойтпактап» эгелээнин көрүп орап эргевис чок.

Хөөмей — күүседикчинин иштиги сеткил-хөңнүн илереткен, «хөөн», «хөөрээр», «хөглөй», «хөөнней» деп сөстөр-биле утка-шынары дөмөйлөшкөк чараш ат-тыр. Хөөмейге төрүмелинден салым-чаянныг кижиге безин бүгү назынында өөренир. Ону анаа ырылар дег доктаадып күүседипкеш, утуп болбас, шуут аңгы эдилелдиг, нарын, берге шылгалда. Эки тура-биле эртинеге чуртталгазын, кадыкшылын сөңнээр-дир. Эртиневистиң ук-төөгүзүн билбес, ооң даштыкы хевирин көргүзүп, бижидип каан күүселде өттүнүп келген өңүктөргө шын эвес үнелел бээриниң айылы көстүп келгенин дыңнап тур бис. Ол дээрге хөөмейниң бичии, үзүндү кезектерин өттүнгени-дир. Хөөмейде катаптап, эдил турар турум чүүл чок, хостуг делгеми-биле бодалдарыңны күүседир сен. Совет үеден эгелээш билдингир болур кылдыр ыры, шүлүк сөстөрүн ажыглап, көрүштүг болзун дээш хөгжүм херекселдерин кылып эгелээниниң дугайында төөгүлүг чугааларны дыңнаан бис.

Эртем деңгелинде көдүрүлген эртиневисти өске дылга канчап-даа тайылбырлап шыдавас бис. Ынчангаш ооң төөгүлүг күүселдезин күрүне, Чазак деңгелинге камгалап быжыглаарын күзээр-дир бис. Тыва хөөмейниң «арыг» күүселдези кандыг болурун маадырлыг тоолдарда, төөгү арын-нарында бижип каан болгай. Эң-не нарын, бедик мергежилдиг күүселде сөс чок, а чүгле аттыг болур. Чижээлээрге, тайга, хову, кожагар каргыраазы. Кайы хевирни канчаар күүседирин кижиге боду билер, сөс, тема херекчок.

Херек, боостаны ажыдып, бичии боданыпкан-ла, эгелей бээр, удур чогадыр, чажыт бодалдыг болгаш аксынга, холунга шаптыктыг херексел тутпас. Хөөмейлээри —

кижиниң иштиги, даштыкы органнарын угаан күжү-биле хөгжүм херексели дег ажылдадып, тыныжын чүрек согуунга деңгелишаан, ижин дүвүндөн үндүр, күш-биле эптиг ырлап чаңчыктылары-дыр. Тыва хөөмей кижиниң хөңнүндөн келир болгаш улуска чоок, сөс чокка-ла билдингир. Сактырга-ла, амыр, чиик ышкаш.

Хөөмейжиниң чедииники ооң арга-мергежилниң четчип бышкан үезинде келир. Хөөмейжи бүрүзү тускай хөңнүг, өске аяны тып, үргүлчү күүселдезин чаартып турар болза, бисти кым-даа «арыг» өттүнүп шыда-вас. Арга-мергежи бедээн, ат-алдарлыг, профессионал эртемниг хөөмейжилер мөөрейлерге тыва хөөмейниң арыг күүселдезин сагып, өгбелеривис дег, сөс, херексел чок хөөмейлеп, ооң сагылга-чурумун эгидип, бөдүүн чонувус аразынче кирип көрээлинер.

Эртиневис хүндүлөңер!

Хөөмейлээрде ында чүү боор,
Көңүс амыр чүве дигеш,
Хөөнү-даа чок, хей-ле черге
Көргүредир улус чоруур.

Сыгыртыры белең дигеш,
Шырай-арнын кызыдыр-ла
Сыйыладыр, дыйыладыр
Шыдап чадай, ыйнырлар бар.

Каргырааны анчыг кылдыр
Каргырадыр өттүнгүлээш,
Караа безин чивеш дивес,
Каттырып каар кижилер бар.

Эзеңгилээр, борбаңадыр,
Эртиневис хүндүлөңер!

Эпчок, өске үен-даян,
Эгенчиг чүүл кылбайн көргер.

Эртиневис деп чүге адаан,
Эки, хандыр боданыңар.

Эргилделг чаянныглар
Эдилезин дигени ол-дур.

Дыңнап ханмас аян-биле
Дыңзыг, өткүт бараалгадып,
Тыва чонум хөөмей ырын
Тынывыс дег камгалаалы.

Чаянныгга назын ыры,
Салгалдарга мөңгө кыйгы,
Чаңгылаанып, ындыналып,
Сайзырап-ла чоруур болзун!

Аңгы-оол ХЕРТЕК,
хөөмейжи башкы.

Мугур-Аксы суур.

Тыва сыгытчыларга тураскаал

Чоокта чаа Конгар-оол Борисович Ондарның чырык адынга тураскааткан сыгыт-хөөмей фестивалы болуп эрти.

Сыгыт-хөөмей — тываларның национал культуразының база бир кол чоргааралы. Ол фестиваль үезинде К.Б. Ондарга тураскаал кылып акша-көпөк чылдазын чарлаарга, улус-чонун сагыш-бодалдары ийи аңгы болу берген. Конгар-оол Борисовичиниң тыва сыгыт-хөөмейни сайзырадырынга кириген үлүг-хуузуң чон дыка эки билер. Даштыкы чурттарже үнүп, орта сыгыт-хөөмейни чаңгыландыр ырлап, делегей сценазынче үндүргеннериниң бирээзи болгай. Үе-шагның аайы-биле алыр болза, баштайгы өгбелеривисти утпас болза эки. Бир-ле дугаар ССРЭ-ниң Съездилер ордузунга тыва сыгыт-ты бараалгаткан Сат Манчакай акывыс, Хунаштаар-оол, М.Дакпай база бир-ле дугаар Америкага сыгытты ырлаан Чаш Геннадий дээш, оон-даа өскелер бар.

Ынчан амгы бо үе ышкаш эки турган болза, бо өгбелеривис база иштиги, даштыкы чурттарны эргий кезип каапкан тура-ры чигзиниг чок. Ынчангаш тураскаалды

тударда «Тыва сыгытчыларга» деп адаар болза, дыка-ла таарымчалыг болур. Сыгытчылар сесерлиги дээрге кайы хире чараш болгаш чоргааранчыг-дыр. Каспийск хоорайда «Мөгелер шөлү» деп сесерлик бар, дагестан мөгелерден Али Алиев бир дугаар делегей чемпиону болбушаан, ол адын беш удаа бадыйткан. Ооң соонда дыка хөй делегей, олимпиада чемпионнары үнгүлээш. Ынчангаш кымны-даа хомудатпазы-биле «Мөгелер шөлү» деп адаан. Турцияның Измир хоорайда Чогаалчыга тураскаал бар. Ол чон база ындыг хевирлиг чугаалаар. Турцияда чогаалчылар хөй, оларның хөй кези Измир хоорайдан. Ынчангаш кым-бир кижиниң адынга эвес, бүгү чогаалчыларынга тураскаал-дыр. Бистер база бо тураскаалды бүгү чон демнежип тургаш, «Тыва сыгытчыларга» деп адазывыска кандыгыл? Мээң бо саналымны номчукулур чүү деп үнелээр ирги? Тыва чонумнуң санал-оналын база дыңнап номчузумза деп бодал-биле эш-өөрүмнүң мурнундан бижип олур мен.

Апок МОНГУШ.

Солчур суур.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10, харысалгалыг секретарь — 2-40-77. КИЛДИСТЕР: Нитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалап болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли 4 парлаан ама. Тираж 6079. Чагыр 125. Номерни парлапгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

ССРЭ-ниң составынче
Тыва Арат Республиканың эки тура-биле
каттышканының 70 чылынга тураскааткан
хемчеглерниң ПЛАНЫ

Октябрь 6-12 «Орус культура төвү» МАА	«Ак-көк хемнерниң кижилери» фильмин көргүзери
Октябрь 10 Республиканың өөредилге албан черлери	ССРЭ-ниң составынче Тываның эки тура-биле каттышканының 70 чылынга тураскааткан ниити кичээл
Октябрь 10-да 17.00 шакта Тыва Республиканың В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театры	ССРЭ-ниң составынче Тываның эки тура-биле каттышканының 70 чылынга тураскааткан чурук болгаш архив документи-риниң делгелгези
Октябрь 10-да 17.00 шакта Тыва Республиканың В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театры	ССРЭ-ниң составынче Тываның эки тура-биле каттышканының 70 чылынга тураскааткан байырлыг хурал база уран мастерлериниң концерти
Октябрь 10-12 Республиканың муниципалдыг өөредилге черлери	ССРЭ-ниң составынче Тываның эки тура-биле каттышканының 70 чылынга тураскааткан байырлыг, культура-массаболгаш спорт хемчеглери
Октябрь 11-де 10.00 шакта Шагаан-Арыг хоорай	Республика чергелиг аът чарыжы
Октябрь 11-де 11.00 шакта «Орус культура төвү» МАА	«Чүректерниң эп-найыралы» хөгжүм поэзия программасы
Октябрь 11-де 11.00 шакта С.К. Токага тураскаал	ССРЭ-ниң составынче Тываның эки тура-биле каттышканының 70 чылынга тураскааткан, С.К.Токаның тураскаалында чирбелей өөрзүн чечектерни салыры
Октябрь 11-де 16.00 шакта Кызыл хоорайның «Енисей» Культура бажыңы	«Мээң Тывам, мээң төөгүм» темага сүдүлөр көргүзери
Октябрь 12-де 10.00 шакта «Ирбиш» спорткомплекс	50 хардан өрү хоочуннар аразында республика чергелиг шыдыраа маргылда
Октябрь 13-18 «Кызыл хоорайның төпчүтүнген библиотека системасы» МБКА-ның салбырлары	ССРЭ-ниң составынче Тываның эки тура-биле каттышканының 70 чылынга тураскааткан тематиктиг делгелгелер

Экологтук таңныыл бөлүк

Кызылда хоорайның девискээрлерин арыглаарының болгаш чаагайжыдарының айы эгелээш. 2014 чылдың октябрь 3-тен 31-ге чедир, пятница санында (октябрьның 3, 10, 17, 24, 31 хүнеринде), төпке субботниктерни организаастаар.

Мэрияның доктаалын езугаар шупту бүдүрүлгө черлери болгаш албан организациялар база ол ышкаш хууда чуртталга бажыңнары, садыг павильоннары, үңгектер дээш, өске-даа өңчү-хөреңги эдилеп турар улустар ол хүннерде боттарынга быжыглаттыг девискээрлерге арыглаашкынны кылыр. Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының 2013 чылдың июнь 11-де №497 шийтпири-биле бадылаан «Тыва Республиканың Кызыл хоорайы» хоорай округунун чаагайжыдылганын дүрүмнеринге дүүштүр арыглаашкын кылыр черлерни организацияларга быжыглаан. Кызылдың ЧЭТ девискээринин кызыгаарындан эгелээш, төп аэропортка чедир ашталганы чорудар.

Бүдүн октябрь дургузунда дараазында кудумчуларга болгаш девискээрлерге субботниктер болур: Колхозная, Найрал, Кызыл партизаннар, Щетинкин болгаш Кравченко, Ленин, Кочетов, Красноармейская, Рабочая, Салчак Тока, Ровенская, Калинин, Кечил-оол, Горная, Ангар бульвары, Складская, Интернациональная, Комсомольская, Тыва эки турачылар, Чүлдүм, Гагарин, Титов, Чехов, Оюн Күрседи, Правобе-

режная, Кузнецов, Пушкин, Чүргүн-Каа-Хем, Бухтуев, Советская, Улуг-Московская, аэропорт чанында ала Набережная, Енисейниң эрик кылы (ийи талазы) Лопсанчал, Межконтинентальная, Шагонарская, Бай-Хаакская, Магистральная, Новомостовая.

Бүгү организациялар база чуртталга чон, кымның хууда өңчү чери адаттыглан девискээрлерде турар олар шупту субботник хүннерин арыглаашкынче үнер ужурулг. Боттарының организацияларга азы хууда өңчү-хөреңгилерге быжыглаттыг девискээрлерни Кызыл хоорайның Төлээлекчилер бот-башкарылга органнары албан-езузуң сайтызындан ткузун. «Хоорай хемчеглери» кеззанден кызыл азы 2-33-08 телефон дамчыштыр билдирип апар болур.

Хоорайның девискээрлерин арыглаарының болгаш чаагайжыдарының айын мэрияның хоорай ажыл-агый департаментизи, октябрьның негизинде айыттыглан девискээрлерге кезири специалистер хынал көөр. Аны дыйралга, тудуга ажылгаан азы бойдурун овалаттыглан богу тывылган улаш токтарның даңзызын харысалгалыг улустарга хамаарыштыр сагындырып азы торгаал дээн ышкаш чогуур хемчеглерни алыры-биле Кызылдың мэриязының административ-техника хайгааралының эргелелинде дамчыдыр.

Кызылдың мэриязының парлалга албаны

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.сч.т № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанын Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн. Херекселдер дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыглан материалдарның авторларының бодалдары редакция туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыглан саннары болгаш өске-даа фактыларды дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылар.